

ЗНАКИ РЮРИКОВИЧІВ У ГРАФІТІ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

Незважаючи на активний розвиток вітчизняної сфрагістики та геральдики, однією з білих плям залишається еволюція княжих знаків, що присутні на монетах, печатках, пломбах та інших предметах. Попри всі успіхи в цьому напрямку, окремі моменти в плані ідентифікації та атрибуції певних знаків ще далекі від остаточного розв'язання. Утім, матеріали софійської епіграфіки дозволяють з'ясувати низку важливих питань, пов'язаних із цією проблематикою, адже на стінах собору виявлено певну кількість князівських знаків, частина з яких, що може бути впевнено атрибутована, вводить до наукового обігу декілька невідомих раніше типів княжих двозубів та тризубів.

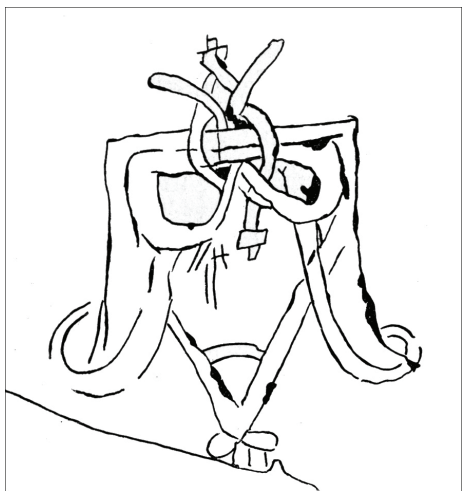

Рис. 1

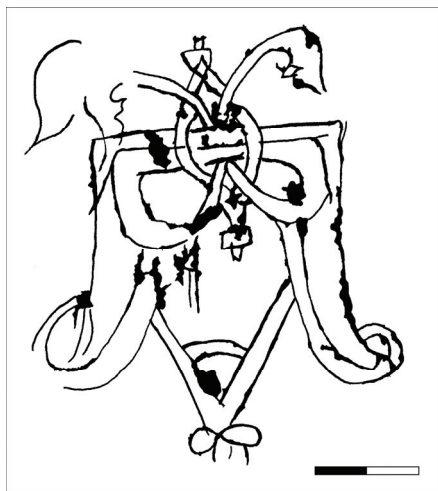

Рис. 2

Одним із перших княжих знаків, що знаходиться в північній внутрішній галереї собору, був тризуб, опублікований С. Висоцьким (рис. 1)¹, котрий уникнув атрибуції зображення, зазначивши тільки, що повних аналогій йому серед княжих знаків не зустрічається. виправити ситуацію спробував С. Белецький, який шляхом порівняння відомих тризубів Рюриковичів та встановленої на підставі цього динаміки змін їхнього вигляду, у процесі успадкування від батька сином та онуком, дійшов

висновку, що малюнок на фресці належав онукові Володимира Великого по лінії Ізяслава — полоцькому князю Брячиславові². Проведене нами вивчення оригіналу графіті засвідчило, що С. Висоцьким була пропущена низка елементів (рис. 2), що, відтак, повністю розбивало аргументацію С. Белецького.

Тоді ж спільно з Н. Нікітенко нами була запропонована атрибуція княжого знака як приналежного Всеволоду-Андрію Ярославичу, онуку Володимира³. Однак представлена на фресці форма тризуба, як показали результати сучасних досліджень давньоруської сфрагістики на підставі низки матеріалів із приватних колекцій, притаманна першій половині XI ст., а означений тризуб більше тяжіє до Володимирового, присутнього на вірчих знаках часів цього князя⁴. Відмінність полягає в оформленні середнього зубця, що характерно для княжих знаків дітей Володимира, приклади чого бачимо на знаках Ярослава (коло), Мстислава (ромб із вертикальною засічкою під ним), Ізяслава (хрест), Судислава (пташка)⁵.

У графіті на фресці Софійського собору середній зубець завершується лілією-крином — княжий знак із таким завершенням середнього зубця ще не зустрічався у сфрагістиці. Ми вже звертали увагу на малюнок лілії на монетах Володимира як маніфестацію його царського сану, підкреслюючи, що прийняття цього символу Всеволодом могло демонструвати вищий династичний статус Всеволодовичів та його спадкоємність від діда⁶. Однак такі характеристики будуть справедливими й для декларування вищого династичного статусу сина Володимира — Бориса, який, як вважають дослідники, міг мати царський сан⁷. Відтак, зважаючи на наведені вище міркування, княжий знак із північної галереї Софії Київської, найвірогідніше, належав Борису Володимировичу. Перегорнутий тризуб вказує, що на момент виконання князя вже не було в живих, тож невдовзі після смерті Бориса 1015 р. графіті виникло на стіні фундованої його батьком 1011 р.⁸ митрополичої резиденції, чий стінопис прославляє родину Володимира⁹.

Два інші знаки були виявлені С. Висоцьким на фресці із зображенням Чесного Хреста у вімі Михайлівського приділа¹⁰, де нами також виявлений ще один подібний знак. У цілому, усі три подібні між собою, мають вигляд тризуба, центральний зубець якого розходить у вигляді зверненого догори рогами півмісяця (рис. 3–5). Ближчі аналогії графіті на фресках знаходять серед зображень знака тризуба з печатки Ізяслава Ярославича¹¹ (рис. 6), тож, цілком вірогідно, можуть належати цьому князеві. Прикметно, що Ізяслав тричі займав київський стіл — у 1054–1068, 1069–1073 та 1077–1078 рр.¹² Не виключено, що поява трьох княжих знаків на фресці інспірована саме цим фактом, а графіті на ній засвідчувало його своєрідну «інтронізацію». У такому випадку виконання

княжого знака могло відповідати формулі «писав такий-то», що було своєрідною декларацією особистого виконання графіті з метою отримання надії на звершення висловлених молитовних сподівань. Зважаючи на велику кількість графіті, що знаходяться на цій фресці, вірогідно, що тут могла бути частка «древа Христових страждань», яка прибула до Києва разом із посагом дружини Володимира Анни¹³. Вочевидь, у своїй боротьбі за київський престол Ізяслав неодноразово звертався до Господа з проханнями допомоги, виголошуючи молитви біля іконного образу Чесного Хреста.

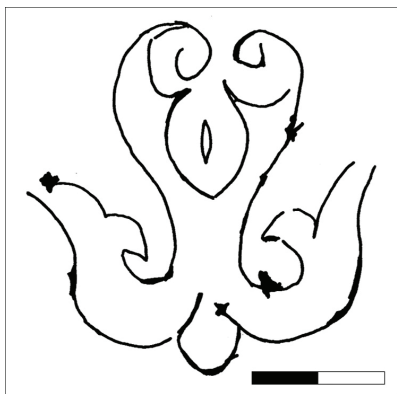

Рис. 3

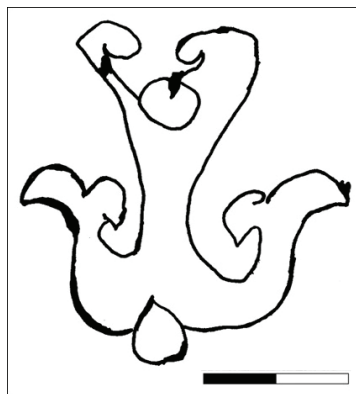

Рис. 4

Рис. 5

Рис. 6

Ще один опублікований С. Висоцьким малюнок княжого знака знаходиться на фресці з образом св. Онуфрія в південній зовнішній галереї собору¹⁴. Тут виконаний двозуб, кінці якого загинаються досередини, а на

правому — зліва внизу знаходиться невеликий відрізок (рис. 7). Прямих аналогій зображеному знаку виявити не вдалося, адже на опублікованих подібних знаках на печатках у двозубів зубці або вивертаються назовні¹⁵, або ж вони прямі¹⁶ (рис. 8). Утім, враховуючи, що дослідники вважають такі двозуби характерними для родини Мономаховичів¹⁷, не виключено, що знак виконано на фресці кимось із нащадків Володимира Всеволодовича.

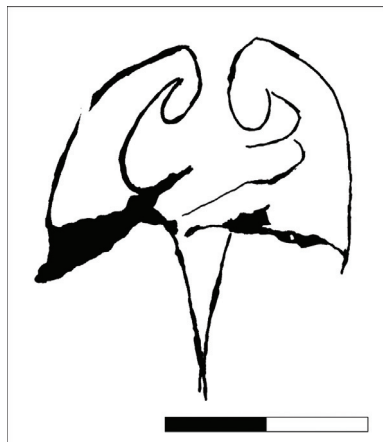

Рис. 7

Рис. 8

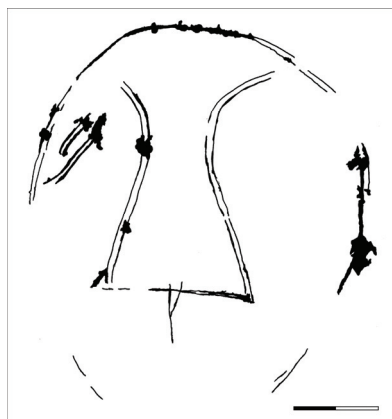

Рис. 9

У північній внутрішній галереї на фресці з образом св. Артемія виконаний двозуб, зубці якого вивертаються назовні, а ніжка має вигляд прямого відрізка (рис. 9). Такі знаки атрибутують як приналежні синові Володимира Всеволодовича Мономаха — Мстиславові¹⁸. Прикметно, що знак обведений колом, тому, можливо, що він імітує князівську печатку чи пломбу. Знак виконаний зубцями догори, що засвідчує — на момент виконання Мстислав був живий. Відтак, верхньою хронологічною межею появи графіті слід визнати 1132 р.¹⁹ Утім, цілком вірогідно, що напис міг з'явитися

набагато раніше, коли Мстислав ще не посів великокнязівський престол після смерті батька 1125 р. На цю думку наштовхує розташування тризуба на початку «галереї воїнів»²⁰ у північній внутрішній галереї, неподалік від усипальні його діда Всеволода Ярославича²¹, де виконання графіті могло означати апеляцію до прав нащадків саме цього князя.

У Михайлівському приділі на фресці з образом святого мученика Ніра нами виявлене ще одне зображення двозуба (рис. 10), який за своєю формою тяжіє до княжих знаків, що зустрічаються на вірчих знаках та предметах першої половини XI ст. Тож умовно малюнок може бути датований цим же часом. Від лівого зубця вгору прокреслений невеликий відрізок, однак важко встановити, чи це складова малюнка, чи випадкова подряпина, хоча останній варіант нам видається більш вірогідним. Двозуб, розташований на фресці, близький до двозуба на вірчому знаку, який інтерпретують як приналежний Всеволоду Ярославичу²². Утім, означений тризуб у нижній частині містить зображення хреста, у той час як у тризуба з графіті він має вигляд трикутника. Тож атрибуція софійського графіті наразі ускладнена.

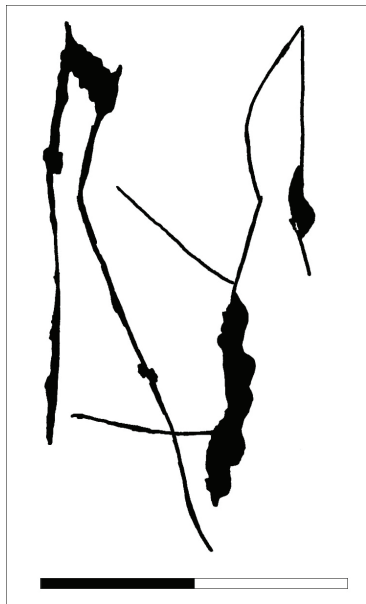

Рис. 10

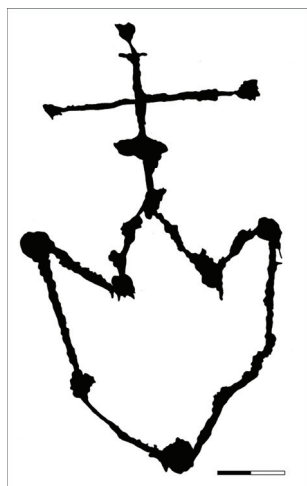

Рис. 11

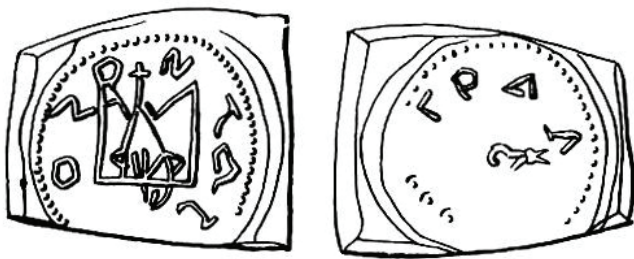

Рис. 12

У приділі св. Йоакима та Анни на фресці з образом св. Марка Подвижника виявлений малюнок тризуба, середній зубець якого увінчується хрестом з розширеними у вигляді трикутників кінцями, причому під верхнім розширенням прокреслений невеликий горизонтальний відрізок (рис. 11). У цілому, загальний вигляд прокресленого на фресці

знака подібний до тризуба на печатці Ізяслава Володимировича²³ (рис. 12), однак від нього графіті вирізняє розширення кінців перекладини та верхньої частини щогли. Наявність одного зміненого елемента (оформлення завершення центрального зубця) дозволяє, застосовуючи схему С. Белецького щодо видозміни княжих знаків Рюриковичів, атрибутувати виконаний на фресці тризуб як приналежний онукові Володимира по лінії Ізяслава — полоцькому князеві Брячиславу, котрий, після смерті батька, 1001 р. очолив Полоцьке князівство, яке тримав до своєї смерті 1044 р.²⁴ Зважаючи на розташування тризуба — зубцями догори, — знак належав живому князеві. Відтак, час виконання графіті на стіні Софії Київської має бути окреслений у хронологічних межах від 1020-х рр. до 1044 р.²⁵

Рис. 13

Частково цей малюнок заходить на інше графіті, яке має вигляд оберненого донизу тризуба (рис. 14), аналогічного тому, що зображений на вірчих знаках великого київського князя Володимира Святославича, тризуб якого в нижній частині прикрашений пагонами, що розходяться назовні²⁷. Оскільки тризуб Володимира намальований у перегорнутому вигляді, це засвідчує, що на момент виконання графіті князь уже був померлим.

Вочевидь, він був нанесений на фреску невдовзі після спорудження собору, засвідчуючи фундацію Софії Київської саме цим князем (1011 р.),

Обидва ці знаки — Ізяслава та Брячислава — поєднуються в малюнку-графіті на фресці із зображенням орнаменту в західній внутрішній галереї собору (рис. 13). Перший, обернений донизу, ідентичний тризубові Ізяслава, представленому на печатках цього князя та вірчих знаках²⁶. Другий, обернений догори, складається зі стилізованих під пагони бічних зубців та оформленого у вигляді хреста з розширеними кінцями центрального, що знаходить аналогії зі згаданим вище тризубом Брячислава.

Рис. 14

подібно тому, як на західному фасаді Михайлівської церкви Видубицького монастиря, фундованої Всеволодом Ярославичем (1070 р.)²⁸, було виконано напис «Въсволожѧ»²⁹.

Подібно до розташованого поруч малюнка-графіті тризуба Володимира, княжий знак Брячислава Ізяславича виконаний у вишуканому парадному стилі. Однак його тризуб обернений догори. Ця обставина приводить до висновку, що на момент створення графіті цей князь був живий, що дозволяє датувати його появу не пізніше 1044 р. Літописи повідомляють про існування на теренах давнього Києва «Брячиславового двору» (згадується під 1068 р.)³⁰, тож дослідники справедливо відмічають можливість неодноразового відвідання Києва полоцьким князем Брячиславом³¹. У свою чергу, це засвідчують і декілька тризубів Брячислава, видряпаних на стінах кафедрального храму.

Не випадковим було розташування малюнка так, що зубець Ізяславового тризуба заходив на Володимирів, що демонструвало спадковість роду полоцьких князів від останнього. Можливо, у такій декларації знайшли відгомін якісь реалії політичної суперечки між Ярославом та нащадками його брата Ізяслава. Недаремно ж Брячислав використовував за основу свого знака тризуб батька.

Отже, епіграфічні пам'ятки суттєво розширюють джерельну базу для історичних студій, надаючи додатковий матеріал, невідомий за іншими пам'ятками, вивчення яких знаходиться у сфері наукових інтересів сфрагістики та геральдики. Адже значна кількість розглянутих вище малюнків із Софійського собору не зустрічалася ані на печатках, ані на інших предметах, тож вони доповнюють наявні свідчення щодо княжих знаків Рюриковичів.

¹ *Высоцкий С.А.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. — К., 1966. — Вып. 1. — С. 110–111, табл. LXIX, 1; LXX, 1.

² *Белецкий С.В.* К атрибуции княжеского знака на граффити № 75 из Софии Киевской // *Археология*. — 1997. — № 3. — С. 141–145.

³ *Никитенко Н., Корнієнко В.* Княжий знак-графіті в північній галереї // *Пам'ятки України: історія та культура*. — 2011. — № 3–4. — С. 44–49; *Іх же*. Атрибуція княжого знаку-графіті в північній внутрішній галереї Софії Київської // *Спеціальні історичні дисципліни*. — 2011. — № 19. — С. 136–145.

⁴ *Тисяча років української печатки. Каталог виставки*. — К., 2013. — С. 85, № 59.

⁵ Там само. — С. 85–89, № 60–64.

⁶ Див.: *Никитенко Н., Корнієнко В.* Атрибуція княжого знаку-графіті... — С. 142–144.

⁷ Див., напр.: *Никитенко Н.* София Киевская и ее создатели. — К., 2014. — С. 106–108.

⁸ Докл. див.: *Никитенко Н., Корнієнко В.* Древнейшие граффити Софии Киевской и время ее создания. — К., 2012.

⁹ Див., напр.: *Нікітенко Н., Корнієнко В.* Уславлення родини Володимира Великого у фресках княжих хорів Софії Київської // *Із Києва по всій Русі: збірник матеріалів наукової богословсько-історичної конференції, присвяченої 1025-літтю Хрещення Київської Русі-України.* — К., 2013. — С. 152–168.

¹⁰ *Высоцкий С.А.* Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI–XVII вв.). — К., 1976. — С. 123, табл. CXLIX, CL.

¹¹ *Янин В.Л.* Актовые печати Древней Руси X–XV вв. — М., 1970. — Т. 1: Печати X — начала XIII вв. — С. 249, № 3.

¹² *Войтович Л.В.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. — Біла Церква, 2006. — С. 306–311.

¹³ Історію святині див.: *Сінкевич Н.* Реліквії та чудотворні ікони Софії Київської. — К., 2012. — С. 17–21.

¹⁴ *Высоцкий С.А.* Древнерусские надписи... — С. 112, табл. LXXI, 1; LXXII, 1.

¹⁵ *Янин В.Л.* Указ. соч. — С. 273, № 283–284.

¹⁶ Тисяча років... — С. 76, № 44.

¹⁷ *Алфьоров О.* Молівдовули київських князів другої половини XI — кінця XII століття (за матеріалами сфрагістичної колекції О. Шереметьєва) // *Сфрагістичний щорічник.* — 2012. — № 2. — С. 34.

¹⁸ Там само.

¹⁹ *Войтович Л.В.* Вказ. пр. — С. 457.

²⁰ *Нікітенко Н., Корнієнко В.* Собор святих Софії Київської. — К., 2014. — С. 115.

²¹ *Нікітенко Н.Н.* Святая София Киевская. — К., 2008. — С. 358–359.

²² Тисяча років... — С. 88, № 63.

²³ *Янин В.Л.* Указ. соч. — С. 249, № 2. Щоправда, дослідник вказав при описі наявності кола на лівому зубці, яке насправді є літерою «о» легенди. У цьому можна повністю погодитися з думкою С. Белецького: *Белецкий С.В.* Указ. соч. — С. 141.

²⁴ *Бугославский С.А.* Текстология Древней Руси. — М., 2006. — Т. 1: Повесть временных лет / Сост. Ю.А. Артамонов. — С. 171, 192.

²⁵ *Корнієнко В.В.* До питання атрибуції княжого знаку з приділа св. Іоакима та Анни Софії Київської // *Праці Центру пам'яткознавства: 36. наук. праць.* — 2012. — № 22. — С. 236–240.

²⁶ Тисяча років... — С. 87–88, № 62.

²⁷ Там само. — С. 81–85, № 55, 57–59.

²⁸ *Бугославский С.А.* Указ. соч. — С. 209.

²⁹ *Высоцкий С.А.* Киевские граффити XI–XVII вв. — К., 1985. — С. 43–44.

³⁰ *Бугославский С.А.* Указ. соч. — С. 206.

³¹ *Войтович Л.В.* Вказ. пр. — С. 280.